

ARTICLE

Ang “Huling Dalaga” sa Buhay ni Don Isabelo de los Reyes (1864-1938): Ilang Kontribusyon sa Kontemporanyong Araling Pilipino

[The “Last Maiden” in the Life of Don Isabelo de los Reyes (1864-1938): Some Contributions to Contemporary Philippine Studies]

Leslie Anne L. Liwanag, David Michael M. San Juan, at Reality Mae S. Tabernero

ABSTRAK

Kinilala si Isabelo “Don Belong” de los Reyes bilang tagapagtaguyod ng unang unyon ng mga manggagawa at tagapagtatag ng Iglesia Filipina Independiente (IFI). Alinsunod sa mga kapwa-illustrado na nasa mas malayang politikal na atmospera sa Europa, nakipagbuno si de los Reyes sa mapang-aping kondisyon ng Pilipinas bilang maka-Pilipinong manunulat at mambabatas sa ilalim ng mga naghahari-hariang Espanyol at imperyalistang Amerikano. Sa mga nagdaang pananaliksik ng pangunahing may-akda tungkol kay de los Reyes, natunghayan sa kaniyang Yugto ng Paghubog (1864-1889) ang pamimilosopiya sa larangan ng kasaysayan, folklore, wika, politika, at relihiyon (Liwanag 2019); sa kaniyang Yugto ng Propaganda (1889–1895) ang aktibong pagiging tagapag-ambag ng mga sosyo-politikal na artikulo sa pahayagang *La Solidaridad* (Liwanag at Chua 2019); at sa kaniyang Yugto ng Transisyon (1897-1912) ang pagiging mas radikal na manunulat dulot ng pagkakulong sa Espanya (Liwanag at Chua 2022). Gamit ang historiograpikong teorya, o ang teoretikal na gawaing pag-aaral ng kasaysayan, mapagtatanto ang pinagtuunang “huling dalaga” sa buhay ni de los Reyes mula sa pampanitikang akdang *Ang Singing na(ng) Dalagang Marmol* at masisiyasat ang mga sumusunod na matitingkad na tema at politikal na diskurso sa huling Yugto bilang Politiko at Pagreretiro ng Ilokanong polimata (1912-1938): (1) ang kasarilinang diwa at mithi ng bayang Pilipino, (2) ang imahen ng dalagang Pilipina at ng magiging kapalaran ng Pilipinas, (3) ang kritisismo ni de los Reyes sa mga kolonyalismong Espanyol at Simbahang Katoliko, at (4) ang kritisismo ni de los Reyes sa mga imperyalistang Amerikano. Umaasa ang proyekto na makapagbigay ng mas malinaw na larawan ng ilan sa mahalagang kontribusyon sa pilosopiyang pampolitika sa Pilipinas at kontemporanyong Araling Pilipino.

MGA SUSING SALITA

Isabelo de los Reyes, *Ang Singing nang Dalagang Marmol*, American Occupation, pilosopiyang pampolitika, kontemporanyong Araling Pilipino

ABSTRACT

Isabelo “Don Belong” de los Reyes is an advocate of the first labor union and the founder of Iglesia Filipina Independiente (IFI) in the Philippines. While his fellow ilustrados were in Europe, de los Reyes struggled as a pro-Filipino journalist and statesman in the Philippines under the oppressive Spanish and American regimes. In previously published articles on de los Reyes by the primary author of this paper, one can observe his significant contributions in each period of his life: his Formation Period (1864-1889) (Liwanag 2019), where the Ilocano polymath philosophizes in the fields of history, folklore, language, politics, and religion; his Propaganda Period (1889-1895) (Liwanag and Chua 2019), where he fervently pursues his socio-political contributions in the newspaper *La Solidaridad*; and his Transition Period (1897-1912) (Liwanag and Chua 2022), where he becomes a more radical writer caused by his confinement in Spain. Using historiographic theory, or the theoretical approach for studying history, in analyzing de los Reyes’s Political Period and Retirement (1912-1938), one can understand the “last maiden” from his literary piece *The Ring of the Marble Maiden* and investigate the following distinct themes and political discourse: (1) the soul identity and aspirations of the Filipino people, (2) the image of the Filipina maiden and the inevitable fate of the Philippines, (3) de los Reyes’s criticism of Spanish colonialism and the Catholic Church, and (4) de los Reyes’s criticism of the American imperialists. This project provides a clearer picture of some of de los Reyes’s significant contributions to Philippine political philosophy and contemporary Philippine Studies.

KEYWORDS

Isabelo de los Reyes, *The Ring of the Marble Maiden*, American Occupation, political philosophy, contemporary Philippine Studies

Mahalaga ang pilosopiya ng politikal na pag-iisip sa proseso ng pagninilay ng nagkakaisang karanasan ng mga indibidwal. Maaaring matukoy na nagsimula ang politikal na pag-iisip sa Pilipinas noong ika-20 siglo mula sa mga serye ng mga obra at pakikipagdiyalogo na sumalamin sa iba’t ibang politikal na hamong kinaharap ng bansa (Tigno 2018). Samantalang kasabayan ang mga kapwa-ilustradong nasa Europa, nakipagbuno si Isabelo de los Reyes (1864-1938) sa mga naghahari-hariang dayuhan sa Pilipinas bilang tagapanguna ng kilusang paggawa at tagapagtatag ng Iglesia Filipina Independiente (IFI). Sa pagwawakas ng rehimen ng mga Espanyol matapos ang daantaong pananakop at ang lubos na pagsailalim ng Pilipinas sa pamahalaan ng Estados Unidos, walang-pagdadalawang-isip na hinarap ni de los Reyes ang laban bilang maka-Pilipinong manunulat at mambabatas sa huling yugto ng kaniyang buhay.

Sosyo-historikal na Konteksto: Pagsulong ng Pilipinisasyon, Pakikiisa sa Mahihirap, at Pagtuligsa sa mga Amerikano at Maka-Amerikanong Pilipino

Sa pagbubukas ng ika-19 siglo, nagsimula ang marubdob na dedikasyon ni Don Isabelo “Don Belong” de los Reyes para matamo ang nagsasariling lipunan—itinuring na tagapagtaguyod ng unang unyon ng mga manggagawa sa bansa at tagapagtatag ng IFI. Hindi maihahambing ang mga lokal at pambansang pagpupursigi ni de los Reyes, na nagtrabaho sa Pilipinas, sa mga pamamaraan ng mga kapwa-ilustrado tulad ni Jose P. Rizal (1861-1896), na nagtrabaho sa Espanya noong panahon ng Kilusang Propaganda. Bukod pa sa nakapangibang-bansa lamang si de los Reyes noong mailipat sa piitan sa Kastilyo ng Montjuich sa Barcelona, Espanya (1897-1901), masasaksihan na ang mga kontribusyon, korespondensiya, at pakikipagdebate ni de los Reyes ay sa pamamagitan ng pagsulat at paglalathala ng artikulo hinggil sa masalimuot na kalagayan ng Pilipinas (Liwana at Chua 2022). Di gaya ng mga naunang propagandista na nakapokus lamang sa repormang politikal, malinaw na interesado rin sa repormang ekonomiko, partikular ang pagtataguyod ng karapatan ng mga manggagawa, bilang unyonistang siya ring naglimbag ng *La redención del obrero/Katubusan ng mga manggagawa* (masasabing kauna-unahang dyaryo ng mga isyung pang-manggagawa sa Pilipinas) mula 1903-1904, kaya’t itinuturing din si de los Reyes bilang “tagapagpakilala ng sosyalismo sa arkipelagong Asyano” (Jimena 2022, 105).

Sa muling pagbabalik ni de los Reyes sa Espanya noong 1901, pinagtuunan niya ng pansin ang pag-aalaga sa ikalawang asawang si Maria Angeles “Geluz” Lopez Montero. Kahit pa batid ni de los Reyes na hindi pabor si Geluz sa kaniyang balak na pumasok sa politika, patuloy pa rin ang mga politikal na nilalaman ng mga artikulo ni de los Reyes sa mga palimbagan sa Pilipinas. Hindi inaasahan na sa panahong ito, binawian ng buhay si Geluz sanhi ng panganganak sa kambal na anak. Gayong sandaling nanahimik ang pamprivadong buhay at pampublikong pinagkakaabalahan ni de los Reyes, hindi natinag ang pagkakaroon ng mga bagong tagapagtaguyod ng mga sinimulang kilusang paggawa at pagdami ng bilang ng mga miyembro ng IFI.

Samantala, noong nakabalik ng Pilipinas, isang dalaga ang muling nakapukaw ng pansin ni de los Reyes nang pagsilbihan siya ng lemonada—si Maria Lim, ang pamangkin ng kaibigang si Macario na may-ari ng isang tindahan ng hardware. Nahulog ang loob ng noon ay may 40 taong gulang na Ilokanong polimata sa may 16 taong gulang na dalaga. Gayong hindi boto si Macario sa pag-iibigan ng dalawa, hindi napigil si de los Reyes na pakasalan kalaunan si Maria noong 1912, na binasbasan ni Gregorio Aglipay (1860-1940) (Llanes 1949, 21).

Sa pagbalik ni de los Reyes sa tahanan sa Tondo, nahalal siyang magsilbi bilang konsehal ng Maynila mula 1912 hanggang 1919. Sa puntong ito, tumangging bumili ng sariling kotse si de los Reyes papuntang trabaho dahil naninindigan siyang huwag mag-ambag ng salapi sa korporasyon ng mga sasakyan sa Estados Unidos. Buhat nito, isinulong ni de los Reyes ang adhikain at adbokasiya sa Pilipinisasyon

ng serbisyo sibil at ganap na paninindigan sa pagsasarili ng Pilipinas. Hindi tipikal na politiko si de los Reyes; napagdesisyonan niyang manatili sa Tondo kahit pa kabilang na siya sa Sangguniang Panlungsod. Katunayan, naging pagkakataon ito para makapagbigay siya ng disentang tahanan para sa mahihirap.

Sa Tondo, pinangasiwaan ni de los Reyes ang pagsasagawa ng pagtatanghal ng mga dulang Tagalog at pistang-pagpupulong para sa mga uring manggagawa. Naging aktibo siya sa munisipyo sa pamamagitan ng iba't ibang hamon sa mga talakayan, paghahain ng mga mosyon, at pagpapanukala ng mga resolusyon—mga bagay na tampulan ng pansin ng mga Amerikano at publikong Pilipino (Llanes 1949, 23). Kabilang dito ang pagpapagawa ng iba't ibang lansangan at pagpapabago sa mga pangalan ng mga lugar—ipinalit ang mga pangalan ng mga makabayang Pilipino at martir sa mga lugar na dating nakapangalan sa mga prayleng Espanyol at namunong Amerikano.

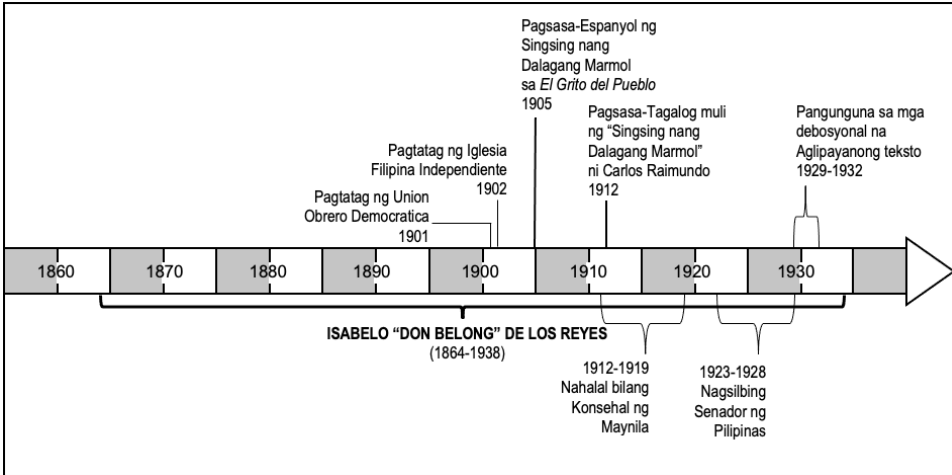
Noong 1923, dinakila ng mga Ilokano si de los Reyes at tinalo sa pagkasenador ang kinatawan ng unang distritong si Elpidio Quirino (1890-1956) sa kabila ng kayamanan ng mga Syquia sa Vigan at suporta ni Pangulo Manuel L. Quezon. Ang pagkapanalong ito ay ikinagulat maging ni de los Reyes dahil tumakbo siya bilang independiyenteng kandidato. Maaaring nakatulong sa pagkapanalo niya ang kaugnayan sa mga sumusunod: ang maugong na pagkamatay ng *camp-de-aide* ni Hen. Manuel Tinio na si Kap. Estanislao de los Reyes, ang karismatikong si Obispo Gregorio Aglipay ng IFI, at ang tiyuhing politikong si Marcelino “Meña” Crisologo (Llanes 1949).

Sa ikatlong pagkakataon, namatayan ng asawa si de los Reyes—si Maria noong 1924, ngunit hindi siya nagpatalo sa lungkot; bagkus, ibinaling ang atensiyon sa pagiging senador. Tahasang naging kritiko si de los Reyes ng mga sablay na opisyal ng pamahalaan at mga politikal na hipokritong Amerikano. Naglunsad si de los Reyes ng mga panimulang hakbang sa mga polisiya at reporma, at hindi niya inakalang matutupad ang mga pagpapaiging ito. Hindi man karaniwan ang naging sitwasyon, pinayagan ni de los Reyes ang mga anak na babaeng nagdesisyong maging madre: si Elisa (na naging Sr. Isabel Angeles), na sumali sa Misyonerong Franciscano; si Angeles (na naging Sr. Benita), na kaisa na ng Benediktinang Orden ng Kolehiyo ng Sta. Eskolastika; si Elvira (na naging Sr. Dennis of Jesus), na umanib sa Kumbento ng Carmelite; at si Cresencia (na naging Sr. Felicisima), na sumapi sa Kolehiyo ng Banal na Espiritu na itinalaga sa Kolehiyo ni San Jose sa (Llanes 1949).

Ipinagpatuloy ni de los Reyes ang pagtugon sa pangangailangan ng mahihirap habang nasa Tondo. Katunayan, doon siya nagpatayo ng apartment na may maliliit na silid na abot-kaya ng mahihirap na kababayan. Sa kabila ng mababang renta, marami pa rin sa mga umuupa ang nahuhuli o hindi na makapagbayad. Hindi kailanman sumagi sa isip ng Ilokanong polimatang sampahan ng kaso ang sinuman sa kanila. Minsan, may mahirap na tenanteng hindi na makabayad. Nakiusap na lamang si de los Reyes na humanap na lamang ng mas abot-kayang tirahan at kung

makahanap ay huwag mag-atubiling magsabi sa kaniya para mabigyan ng salapi para sa bagong rerentahang tirahan (Llanes 1949).

Makikita sa Larawan 1 ang biswalisasyon ng ilan sa mga sosyo-politikal na gawain ni de los Reyes sa huling yugto ng kaniyang buhay:

Larawan 1: Mga Sosyo-Politikal na Gawain ni de los Reyes sa Yugto ng Pagiging Politiko at Pagreretiro (binuo ng mga may-akda).

Sa unang bahagi ng ika-20 siglo ay pinagtuunan ni de los Reyes ang pagtatatag ng kauna-unahang kilusang paggawa na Union Obrero Democratica (UOD) at ng IFI. Maaaring ang aktuwal na paglalathala ng orihinal na bersiyon ng nobeletang nasa wikang Tagalog ay sa pagitan ng mga taon ng pagkakatatag ng UOD at IFI at ng pagsasa-Espanyol ng *Ang Singising nang Dalagang Marmol* noong 1905. Lalong napalapit at naging tanyag sa mga Pilipino ang nobeleta nang maisa-Tagalog muli ito ng Pilipinong manunulat na si Carlos B. Raimundo noong 1912. Pinakaaktibo ang politikal na karera ni de los Reyes nang mahalal upang magsilbing konsehal ng Maynila noong 1912 hanggang 1919 at nang manalong senador ng Pilipinas upang magsilbi mula 1923 hanggang 1928. Makikitang hindi pa rin natinag si de los Reyes sa pangangasiwa ng mga debosyonal na Aglipayanong teksto noong 1929 hanggang 1932 kahit pa naitala na na-stroke sa loob ng taong ito.

Noong 1938, bago namayapa ang walang-pahingang Ilokanong polimata sa ospital sa Maynila, winika niya:

Ako, si Isabelo de los Reyes, na ganap na nagtataglay ng mga pandama, na may sariling pagkukusa, ay nagpapahayag na, ako ay ipinanganak na isang Katoliko, at nais ding mamatay bilang isang Katoliko. Ipinahahayag ko ang lahat ng mga doktrina na ipinapahayag at itinuturo ng Simbahang Romano Katoliko. Kung sa nakalipas na mga taon ay sumulat ako laban sa simbahan, ito ay ang mga sandaling nabulag ako sa silakbo; Humihingi ako ngayon ng paumanhin dito. Nakikiusap ako sa mga kinaukulan ng Simbahang Katoliko na ipagkaloob ang eklestiyal na paglilibing sa aking bangkay sa Maynila, Pilipinas, ika-14 ng Setyembre, 1936 (de Achutegui at Bernad 1960, 505; sariling salin).

(I, Isabelo de los Reyes, in full possession of my senses, and of my own free will, hereby declare that, as I was born a Catholic, I also desire to die a Catholic. I profess all the doctrines which the Roman Catholic Church professes and teaches. If in years past I have written against the church, it was in moments when I was blinded by passion; I now beg pardon for it. I beg the authorities of the Catholic Church to grant ecclesiastical burial to my corpse in Manila, Philippines, 14 September 1936.)

Hindi naging madali ang pagdedesisyon ng mga miyembro ng pamilya ni de los Reyes kung mananatiling Aglipayano o Katoliko ang mga labi. Ang mga naturang pahayag ay mula sa isang dokumento na diumano ay salaysay ni de los Reyes dalawang taon bago yumao. Pumirma ang Ilokanong polimata sa isang pormal na retraksiyon na inihanda ni Fr. Louis LaRavoire Morrow (1892-1987).

Ang Pampanitikang Obrang Ang Singsing na(ng) Dalagang Marmol

Ang huling pampanitikang obra ni de los Reyes ay *Ang Singsing nang Dalagang Marmol* na orihinal na nasa wikang Tagalog sa pahayagang *Ang Kapatid ng Bayan*. Isinalin ang obrang ito sa wikang Espanyol na inilimbag sa pahayagang *El Grito del Pueblo* noong 1905. Nawala sa hindi mawaring dahilan ang orihinal na kopya sa wikang Tagalog. Sinikap ng Pilipinong manunulat na si Carlos B. Raimundo na maisaling muli sa Tagalog ang bersiyon na nasa wikang Espanyol noong 1912. Sa bersiyon na hinalaw sa orihinal na Tagalog na edisyon, nakabungad ang pangalan ng maykatha: “Isabelo de los Reyes,” sumunod naman ang pamagat na “Ang Singsing nang Dalagang Marmol” na may makatawag-pansing larawan ng misteryosong babae.

Natukoy ang dalaga—si Maria Josefa “Pepita” Tionson y Lara (ipinanganak 1885), na niligawan at inalayan ni de los Reyes ng nobeleta. Sa ibaba ng larawan ni Pepita, mas kilala sa katawagang “Jocelynang Baliwag” dahil sa pamagat ng tanyag na tula ni de los Reyes para sa kaniya, inilarawan ang pangunahing karakter sa pabalat ng pampanitikang akda bilang “Si Liwayway ng Baliwag” na sinundan ng katagang “Mga Nangyari sa Paghihimagsik.” Naisakatuparan ang muling paglalathala ng obra sa tulong ng Imprenta Santos y Bernal na ipinagbibili sa halagang 20 sentimo sa Padre Rada sa Tondo, Maynila.

Ginamit na pamamaraan sa pagsulat ni de los Reyes ang kuwento sa loob ng isang kuwento—ang metapora ng naratibo ng kahahantungan ng Pilipinas matapos ang pananakop ng mga Amerikano na isinabuhay ng pag-iibigan nina Koronel Puso at dalagang si Liwayway na taga-Baliwag. Tumakbo ang kuwento mula sa kung paano pinaghiwalay ang magsing-irog ng isang matandang babaeng nag-alaga kay Liwayway, ipinilit na ipakasal si Liwayway sa ibang lalaki, palihim na binalikan at inalagaan ni Liwayway ang sugatang koronel at nagpakilalang “ina” nito sa isang kasamahan ng koronel, hanggang magwakas sa pagkabunyag ng katauhan ni Liwayway sa sugatang koronel (de los Reyes 2004).

Noong 2004, muling inilimbag ang Tagalog na nobeleta na may nirebisang pamagat na *Ang Singsing ng Dalagang Marmol* (ginamit ang “ng” bilang possessive marker), kapares ang isa pang nobeletang *Ipaghigante Mo Ako!* ni Preciosa Palma, na pinagsama sa isang aklat. Pinangunahan ito ng Ateneo de Manila University (ADMU) Press na kinilala bilang “dalawang nobela ng rebolusyon” ng bantog na pampanitikang kritikong si Soledad S. Reyes. Tampok sa dalawang nobeletang ito ang tema ng pag-iibigan sa gitna ng digmaan.

Sa kasalukuyan, ang Tagalog na bersiyon ng nobeleta ay libreng mababasa sa Internet Archive (archive.org), isa sa mga nangungunang digital na silid-aklatan. Matutunghayan din maging ang elektronikong bersiyon mula sa Project Gutenberg (Gutenberg.org).

Metodolohiya

Sa pagsusuri ng mga lumitaw na tema at diskurso sa pampanitikang obra, ginamit ng mga mananaliksik ang Tagalog na bersiyon ng nobeleta na inilathala ng ADMU Press upang maging kapaki-pakinabang sa mga mag-aaral at iskolar ng aralin sa kultura, kasaysayan, at araling Pilipino.

Upang maisakatuparan ito, nagsagawa ng deskriptibong pag-aaral batay sa pansinupang pananaliksik (archival research) at gawaing pang-aklatan (library work) kung saan matatagpuan ang tala ng mga ito sa bahagi ng sanggunian ng pag-aaral na ito. Alinsunod sa inilatag na sosyo-historikal na konteksto ng intelektuwal na talambuhay ni de los Reyes, magsisilbing batis ang natukoy na pampanitikang obrang naglalayong makapag-ambag sa larangan ng kasaysayan, historiograpiya, at iba pang kaugnay na disiplina tulad ng Araling Filipino, panitikan, at maging agham pampolitika.

Mahalagang sandigan ng proyekto ang historiograpikong teorya, isang inilapat na teorya (applied theory) na muling bumubuhay sa mga pangyayari sa nakaraan (Heller 2016) sa pamamagitan ng teoretikal na gawaing pag-aaral ng kasaysayan (Becker 1938). Gayunman, mahalagang konsiderasyon sa pagsasagawa ng historiograpikong pananaliksik ang pagtatasa ng mga pangyayari maging sa “labas” ng (kon)teksto ng pinag-aaralan, upang maiwasan ang pangunahing pagkakamali ng isang nasyonalistang historiograpiya (Claudio 2013). Sa pagkakataong ito, minabuting isaalang-alang ang mga dala-dalang kaisipan ni de los Reyes mula kina Karl Marx, Friedrich Engels, Victor Hugo, Pierre Joseph Proudhon, Mikhail Bakunin, at iba pang mga sosyalista ng Europa. Ito ang mga kaisipang maituturing na motibasyon ni de los Reyes upang ipakilala ang sosyalismo at anarkismo sa sariling bansa.

Mga Lumitaw na Politikal at Panlipunang Tema at Diskurso

Sa pag-aaral ng huling Yugto bilang Politiko at Pagretiro ni de los Reyes (1912-1938), mapagtatanto ang metaporikal na pinagtuunang “huling dalaga” ni de los

Reyes mula sa pampanitiking obra, at malalimang masisiyasat ang matitingkad na tema at politikal na diskurso: (1) kasariling diwa at mithi ng bayang Pilipino, (2) imahen ng dalagang Pilipina at ng magiging kapalaran ng Pilipinas, (3) kritisismo sa mga kolonyalismong Espanyol at Simbahang Katoliko, at (4) kritisismo sa mga imperyalistang Amerikano.

Si Puso bilang Kinatawan ng Kasariling Diwa at Mithi ng Bayang Pilipino

Dalawang beses bininyagan ang lahat ng anak ni de los Reyes sa pagpapakasal kay Maria Lim—isa sa Simbahang Katoliko Romano (para mapagbigyan ang asawa) at isa sa IFI. Kaya, nagkaroon ng ikalawang pangalan ang mga anak na sina Nieves Matibay, Fausto Angalo, Leon Puso, Enrique Yaman, Iluminada Langit, Estanislao Vigan, Maria Mariquit, at Crescencia Manila (kasalukuyang si Sister Felicisima) (Llanes 1949). Sa puntong ito, masasabing ipinangalan si Leon sa alter-ego ni de los Reyes na si Puso; ninais ni de los Reyes na maisabuhay si Puso sa pamamagitan ng pagpapangalan nito sa nasabing anak na lalaki.

Sa malalimang pagbasa ng karakter ni Puso, makabuluhang sumangguni sa konsepto ng “kasariling diwa” (soul identity) ng pilosopong Pilipino na si Emerita S. Quito (1926-2017). Nanindigan si Quito na nangangahulugang natatangi sa mga Pilipino ang pagkakaroon ng karaniwang pananaw at ang pagkakaroon ng diwa. Masasaksihan ito sa panitikan at sining, mga halagahin at kaugalian, isang “Weltanschauung” (pananaw) para sa mga Aleman (Liwanag 2016). Hindi madali ang pag-usisa sa pagkakakilanlan ng Pilipino kung pisikal na katangian ang hahanapin. Bagkus, mayroong kasariling diwa ang Pilipino at hango ito sa pilosopiyang taglay ng bayang Pilipino (Liwanag 2016).

Ayon kina Rodrigo D. Abenes at Jerwin M. Mahaguay, “[a]ng ideya ni Quito ay higit na tumutukoy sa kolektibong kamalayan ng mga mamamayang Pilipino” (2017, 13). Sa ganitong konteksto, ang katauhan ni Puso bilang rebolusyonaryong sundalong Pilipino na lumalaban sa imperyalistang Amerikano ay maaring basahin bilang representasyon ng kolektibong kamalayan ng mga mamamayang Pilipino—ang paghahangad sa minimithing kalayaan ng bayan sa nobela ni de los Reyes, mithing buong-buhay ring tinayaan at itinaguyod niya. Ang mismong pangalan ng karakter—Puso—ay pagpapahiwatig sa mga nilolob ng bansang Pilipinas, alinsunod sa dalumat ng pagkataong Pilipino (Covar 2015). Sa pamosong koleksiyon ni Damiana Eugenio ng mga kasabihang Pilipino, may 33 tungkol sa “puso” samantalang mayroong apat sa koleksiyon ng mga bugtong (Guillermo 2009). Maraming pariralang bumabanggit sa “puso” ang patuloy na ginagamit sa kasalukuyan at nagpapakita ng positibong aspekto ng pagka-Pilipino, gaya ng “pusong marangal,” “nakakataba ng puso,” “may puso,” “isapuso,” at iba pa. Kaugnay nito, noong eleksiyong 2019 ay ginamit ni Grace Poe ang islogang “Gobyernong May Puso.” Ang malinaw na pagrerepresenta ng puso sa kamalayan at mithi ng bayan sa kasalukuyan ay makikita rin sa grupong nagngangalang

“Puso Pilipinas” na nagtataguyod ng “Filipino pride” sa isports, na may libu-libong tagapanood at followers sa iba’t ibang social media account nito.

Sa nobela ni de los Reyes, nakatuluyan ni Puso si Liwayway—isa na namang pangalang ang sagisag ng kamalayan ng bayan—ang bukang-liwayway na kumakatawan din sa pag-asa ng bagong simula, bagong umagang parating, bagong araw na magbibigay ng bagong pagkakataon sa mga mamamayan na sundin ang hangarin ng kanilang mga puso para sa kabiyak at para sa bayan. Bago ang kasal, ipinahiwatig din sa pamamagitan ng pahayag ni Puso ang bagong simula na inaasahan noon ni de los Reyes—ang pakikipagkaibigan sa Amerika, hindi bilang pagsuko o pagtataksil sa mithing kalayaan ng bayan, kundi bilang pagbibigay-tiyansa sa posibilidad na tutupad sa orihinal na pangako ng mga Amerikano—ang tulongang makapagtanda sa ganap na pagsasarili ang mga Pilipino, sa halip na tratuhing kolonya o malakolonya ng imperyalismong Estados Unidos:

Minábuti ko pô ang lahat ng inyóng ipinahayag—ang sagót ni Pusò—ngunit, di akó makapanúnumpâ ng pagsukò at pagpapakumbabâ, kundi isáng tapát na pakikipagkilala lamang sa America, kun totoó ngà ang sinabi mo pô na ang ipinarito ninyó’y upang kamí’y tulongan lamang na makapagsarili pagdating ng panahón.—Karapatdapat ang iyó póng sagót, matapang na bayani. Tinátanggáp ko ang inyóng panunumpâ ng pakikipag-ibigan sa America. (de los Reyes 2004, 8)

Sa tunay na buhay, ang pagsabak ni de Los Reyes sa lokal at pambansang politika (bilang konsehal ng Maynila, at malaon, senador ng Pilipinas) ay pagpapatuloy ng adhikain ni Puso na tiyaking matutupad ang mga pangako ng bagong kaayusang inilahad rin sa dulo ng nobela: “...upang maging maayos ang inyóng bayan at upang kayó’y magkaroon ng mga Páaraláng ulirán, treng matutulin, mga tuláy na bakal, mga bagong máquina sa pagbubukid at ibá pang mga dàkiláng paraán upang ibunsód ang pagkasulong ng inyóng bayan” (de los Reyes 2004, 8).

Mahalaga ring makita ang kahalagahan ng pananaw (Weltanschauung) para maunawaan ang diwa (Geist) na mahalaga sa pagsusuri ng mithi ng bayang Pilipino o inaasam ng pusong Pilipino sa katauhan ng pinunong Tagalog na si Puso. Sa pagbubukas ng kuwento, masasaksihan ang kasariling diwang Pilipino na nakaangkla sa matapang na katangian ng pangunahing tauhan sa kabila ng madugong digmaan laban sa Estados Unidos. Ang matapang na pinuno ng mga Tagalog na si Puso ay natagpuan sa bahay-gamutan ng di-nagpakilalang tagapagsalaysay matapos ang sagupaan ng mga Tagalog at Amerikano. Gayong bahagyang makagalaw at makapagsalita, kusang lumabas ang purong paninilbihan sa bayan kahit maging kalunus-lunos ang sapitin: “Pagkat batid kong di ako mabubuhay dahil sa aking mga sugat, at lalong-lalo pa dahil sa kainitan ng lupaing ito. Ngunit napakatamis sa akin ang mamatay sa paglilingkod sa kapos-palad nating bayan” (de los Reyes 2004, 6).

Ginising ng di-kilalang tagapagsalaysay ang diwa ng pinuno upang huwag magpaapekto sa anumang bagay sa nakaraan katulad ng pagkasawi sa pag-ibig ng

isang babae: “Palibhasa lubha kayong kalunos-lunos dahil lamang sa isang babae. Aking ipinaaalala sa inyo, mahal na pinuno, na sa gitna ng malaking sakuna ng ating bayan ay di dapat isagunita ang bagay na kasalawahang loob ng mga babae kahit sila’y sakdal ng ganda” (de los Reyes 2004, 6-7). Maaaring itumbas ang tinukoy na pagkasawi ni Puso sa pag-ibig sa naging kapalaran ng Pilipinas sa kasaysayan kung saan minsang “sinaktan” ng mga mapang-abusong Espanyol.

Sa takbo ng kabuuang kuwento ng pampanitikang akda, mapapansin ang ibayong pag-iingat ng karakter ni Puso sa isang ispesipikong singsing, bagay na lagi’t laging ipinaaalala sa kaibigang tagapagsalaysay: “Kaibiga’t kapatid, ipinamamanhik ko sa inyong mangyaring pag-ingatan ang singsing na ito pagkamatay ko, nang di maalis sa aking bangkay at malibing na kasama ko” (de los Reyes 2004, 6). Mawawaring representasyon ang pinanghahawakang singsing bilang simbolo ng pinakaingatan at nakikinitang pangako ng magandang kapalaran ng kalayaan. Sa kabila ng pinanghahawakang imateryal na kahulugan ng singsing, hindi maialis kay Puso ang pagdadalawang-isip sa pag-iral ng sinumang babaeng magiging matapat sa kaniya, kaya walang pag-aalinlangang nagtanong sa di-kilalang tagapagsalaysay: “Ano ang sabi ninyo? Sa lagay, mayroon kayang isang babae man lamang na di balibat ang ulo at di salawahan?” (de los Reyes 2004, 7). Hindi maiaalis kay Puso, na kinatawan ng kasarilang diwa ng bayang Pilipino, na mag-isip kung may matapat pang magmamahal sa kaniya sa kabila ng sinapit sa kamay ng mga makasariling mananakop. Kahit na sinikap walang panigan ang tagakuwento, mapagtatanto ang isang determinadong diwa sa katauhan ng di-pinangalanang tagapagsalaysay ng akda: “Mayroon po at di ang lahat ay pawang kiri o manglilipad?” (de los Reyes 2004, 7). Nanatili ring mantel ng seguridad ang walang-ngalang tagapagpaliwanag sa gitna ng kalunos-lunos na sinapit ng pinuno ng mga Tagalog.

Sa mga sumunod na tagpo, matutunghayan na hindi maiaalis sa manunulat na si de los Reyes ang mga karanasan niya sa Europa. Kapag babalikan ang panahon nang nakalaya siya mula sa Kastilyo ng Montjuich sa Espanya, naglibut-libot si de los Reyes nang walang salapi sa mga kalye ng Barcelona. Buhay na saksi si de los Reyes sa anyo ng politikal na klima ng Espanya kung saan malaya ang paghahayag ng mga saloobin at pagkaunsiyami hindi lamang sa pamahalaan, bagkus sa mga naghaharing institusyon ng mga kapitalista: “Ang mga lihim na pulis ng Barcelona ay gumanti sa pamamagitan ng sunod-sunod na pag-uusig. Kinailangang maghiwa-hiwalay ang mga progresibo sa lungsod. Pumunta si de los Reyes sa Madrid. Ang buhay niya rito ay uminog sa pagitan ng mapupusok na pag-iibigan at mapapanganib na politikal na aktibidad” (Llanes 1949, 13; sariling salin; *The secret police of Barcelona retaliated with a series of persecutions. Progressives of the city had to disperse. De los Reyes went to Madrid. Here his life alternated between tempestuous love affairs and hazardous political activity*). Hindi nakapagtata kang nailangkap sa pampanitikang akda ang karanasang nagbukas sa kaisipang mas maluwag at mapagpalaya. Ipinagpalagay ang karakter ni Puso bilang laking Kanluran at saka winika: “Doo’y di nga ikinahihiya o itinatago ang pagmamahalan ng dalawang pusong nagsisintahan, at ang kadalasan, sa mga

lansanga’y makikita ninyong naghahalikan ang isang lalaki’t isang babae, nang sino ma’y hindi nagtataka; pagkat doon, ang halik ay halos parang isang pagkakamay lamang ng dalawang magkatotong nagmamahalan” (de los Reyes 2004, 24).

Sa Paris, hindi naging suliranin ang paggugol ng oras, pagpapahalaga, at pagmamahal sa bayan sa pamamagitan ng mga kilusan—demonstrasyon, mobilisasyon, at organisasyon upang maipakita ang inaasam na mithi ng bayan. Sa Pilipinas, lubhang nakamumuhing palakad ang pagbabawal ng kinauukulan bilang mga “magulang” na “magdiyalogo” o “magtagpo” ang dalawang entidad: ang “binata” na si Puso bilang mithi ng bayang Pilipino at ang “dalaga” na si Liwayway bilang malayang kapalaran ng bansa.

Si Liwayway bilang Imahen ng Dalagang Pilipina at ng Magiging Kapalaran ng Pilipinas

Maituturing na lumang tugtugin ang pagkanti ni de los Reyes sa paksa hinggil sa kababaihan lalo pa at malaking bahagi ng kaniyang pagiging manunulat ang naging impluwensiyang ng inang si Leona Florentino. Nagpamalas ng labis na paghanga ang Ilokanong polimata sa sinaunang kababaihan kung saan ipinapalagay ang posisyon nila bilang may mataas na simbolikong estado at may mga natatangi at nangingibabaw na katangian sa lipunan. Malinaw na nakaangkla sa katutubong tradisyon ang pagtalakay ni de los Reyes tungkol sa Pilipina, na itinuring niyang pambihirang nilalang sa mundo: “Walang pag-aalinlangan na kakaiba ang Filipina. Siya ang unang nagpamalas ng bagong bagay, kung saan, sa pagkakaalam ko, hindi pa naisasagawa sa Europa” (1994, 291; sariling salin). Kahit pa tunay na naging aktibo ang tungkulin ng kababaihan sa pampublikong espera noong sinaunang panahon dahil sa may kasanayan mangasiwa at manggamot, may kakayahang mamuno sa lipunan, may katangiang mataas na moral, may kakayahang maging kapansin-pansin sa industriya, may kapasidad na magsakripisyo, may kagalingang magdesisyon, at may kakayahang sensitibidad, tahasang ipinataw ng mga Espanyol ang kultural na banghay at estruktura ng patriyarka, iwinaksi ang kababaihang Pilipino sa espasyong pampubliko at ipinagtulakan sa tahanan at kumbento.

Masasaksihan sa pampanitikang akda nang magsimula ang panahon ng pananakop ng Espanyol, nananalaytay ang mas pinahupang imahen ng dalagang Pilipina na may kahinhinan ngunit may katatagang “parang marmol” at naging sagisag ng bansang taglay ang maladiwatang gandang makapagpapaibig sa kahit sinumang dayuhan. Sa kabilang banda, sa pahayagang Tagalog na *Ang Kapatid ng Bayan* na inilathala noong 14 Setyembre 1905, malinaw na binanggit ang paghaka ng nobeleta: “ipinalalagay ng ilang titik na ang Dalagang Marmol ay nananagisag sa kapalaran ng Filipinas, na bagama’t ngayo’y tila tumatalikod sa kaawa-awa nating bayan” (de los Reyes 1994, 3). Tumayong simbolo ng tinukoy na kapalaran ng Pilipinas ang pinakaaasam-asam ng lipunang Pilipino sa ganap na kalayaan. Datapuwat para malinawan sa tunay na katauhan ng Dalagang Marmol, inihayag na “ang sinasabi naman ng mga taga-Bulakan na ang Dalagang Marmol ay walang iba kundi si Binibining Liwayway na taga-Baliwag” (de los Reyes 2004, 3).

Sa paglalahad ni Puso sa di-kilalang tagapagsalaysay, malawakang idinetalye ang mga karaniwang katangian ng kababaihan na maaaring naging punto ng karanasan kay Liwayway. Aniya: “Sa kaunti kong kabatiran tungkol sa pagkasalawahan ng mga babae, lalo ang magagandang maraming nangingibig, ay di ko pinahahalagahang gasino mula pa sa aking pagkabata ang ganyang asal; at ang palakad kong ito’y naging makabuluhan sa akin, palibhasa, kung lumalayo ang isang lalaki ay sila ang nagsisilapit” (de los Reyes 2004, 7-8).

Kapag gagawing sandigan ang metapora ng babae bilang dalagang Pilipina, maituturing ang diumanong “pagkasalawahan” gawa ng pagtanggap ng maraming “manliligaw” dahil sa kagandahan at kabutihang-loob. Sa usapin ng kapalaran ng Pilipinas, naging may-pagkabukas-pinto ang lipunan para sa mga dayuhang mananakop, na nahalina sa taglay na yaman ng kultura at tradisyon, gayundin ang malayang pagtanggap ng mga mamamayan nito.

Pinagtuunan ni Puso maging ang simula ng pagmamahalan nila ni Liwayway. Kahit na hindi talaga nagpakilala ang tagapagsalay, winika na “mabuti nga, katoto, na umagos ang aking luha at sa gayo’y maawasan ng bigat yaring dibdib. Makinig ka po at isisiwalat ko sa inyo ang lihim ng aking puso” (de los Reyes 2004, 7). Inilarawan ni Puso kung bakit hindi karaniwang nilalang ang dalaga at hinayaang mahulog ang loob nang namataan sa lalawigan ng Kabulaklakan o Bulakan: “sa isang maligayang halamanan, ay nakita ko si Liwayway na sa kagandahan ay higit na malaki sa balitang Helena, na dahil sa pagkatakas sa kaniya ni Paris ay siyang pinanggalingan ng kasindak-sindak na patayan ng mga panahon ng kabayanihan” (de los Reyes 2004, 8). Maaaring isang paglalarawan ni de los Reyes noong panahon ng paglalakbay sa Europa kung saan ang pagkapiit ng Ilokanong polimata ang naging hudyat ng madugong pakikipagsagupaan ng mga Pilipino na naghihimagsik sa lupang sinilangan. Ang pagkakadiskubre sa katauhan ni Liwayway bilang kapalaran ng kahahantungan ng bansa sa ilalim ng mga dambuhalang mananakop ang nagbukas ng kaisipan sa kalayaan, kapalit ang libu-libong buhay ng mga mulat na mamamayan.

Sa isang banda, binigyang-kulay sa paglalahad ni Puso na ang presensiya ni Liwayway bilang isang dalagang marmol na “hindi maramdaman” kung minsan. Higit pa sa paglalarawan sa isang dalagang Pilipinang hindi mapapansin dahil sa pinatahan na kaugalian: “Ang binibining ito’y tunay na tila isang dalagang marmol, di lamang sa pagkakahawig sa larawan ni Venus na aking nakita sa Museo ng Louvre sa Paris, kundi pagkat tila di nakararamdaman kung minsan” (de los Reyes 2004, 8), maaaring maipakahulugan sa katauhan ng dalaga ang tila minsang napakalayong hangarin “ang maiparamdam” na kalaunang maaaring makamtan ang inasaam na “kalayaan.” Lubos ang naging kabuluhan ni Liwayway sa hayagan at ipinagmamalaking paglalarawan sa kaniya ng tinaguriang pinuno ng mga Tagalog: “Ang buhok ay kulay ginto at tila sadyang kinulot ng maselang kamay ng mga diwata. Mainam at kahili-hili ang hubog ng ilong at pati mga tainga...mga ngiping parang pinili, malinis at maputing parang garing...makitid at namumula

ang kaniyang kabigha-bighaning labi't nguso" (de los Reyes 2004, 8). Maliwanag na nagsilbing representasyon ng Pilipinas ang dalaga sa pamamagitan ng pagtutumbas ng hitsura ni Liwayway sa matitingkad na kulay ng watawat ng bansa—kung saan isang karangalan at kaligayahan para sa bawat Pilipinong maiwagayway si "Liwayway" na simbolo ng kalayaan.

Naging mas matinkad ang agam-agam sa katauhan ni Liwayway nang lantaranang lumabas mismo sa mga bibig ni Puso na hindi hiwalay ang pagmamahal ng pinuno ng mga Tagalog sa bayan at sa dalaga: "Di ko kailangang turuan mo po ako ng tungkol sa pag-ibig sa lupang tinubuan; ngunit ikaw po at ang inyong kataka-takang kagandahan ay bahagi rin naman ang bayang iyan" (de los Reyes 2004, 20). Matutunghayan na iisa lamang ang pag-ibig ni Puso sa kanyang lupang tinubuan at ang pag-ibig sa natukoy na dalagang Bulakenya, na bahagi rin ng kanyang minamahal na bansa. Dagdag pa ng binata sa hindi na makapagsalitag dalaga: "ang katamis-tamisang pag-ibig ninyong mga dalagang kababayan ay siyang napakahalagang gantimpala na hinihintay naming kamtan sa likod ng lubhang pagsisikap sa pagtatanggol sa ating bayan, kahit puhunanin ang aming buhay" (de los Reyes 2004, 20). Isang pinakaaasam na malaking tropeo ang pakikiisa ng mga kababayan—bagay na makapapawi sa hirap at dusang sinapit sa pagbubuwis-buhay ng mga tulad ni Puso para sa kalayaan ng lupang tinubuan.

Tungkol sa Kritisismo sa mga Kolonyalismong Espanyol at Simbahang Katoliko

Hindi maiwawaksi sa isang de los Reyes ang pagiging subersibo sa mga panulat maging sa mga diskurso ng pampanitikang obra. Katangi-tangi ang mga hanay ng kontribusyon sapagkat hindi napigil ng pananatili sa Pilipinas ang matatapang na kritisismo sa mga minsang naghari-harian sa bansa. Ipinosisyon ni de los Reyes ang sarili bilang pambungad ng hukbo ng kritisismo sa triyada ng kapangyarihang binuo ng Simbahang Katoliko Romano, mga prayleng Espanyol, at pamahalaang Espanyol. Sinusugan ng Ilokanong polimata ang pagiging tagapamagitan sa mga lokal na Pilipino at ng mga probinsiyalisado at walang-kaliwanagang Espanyol at kreyol sa kolonya (Mojares 2006c). Upang mailunsad ang tema ng kritisismo sa kolonyalismong Espanyol sa katauhan ng matandang babaeng nag-aalaga kay Liwayway, may probabilidad na isa itong personipikasyon ng sensura o mahigpit na kaligirang pangkaisipan sa ilalim ng pananakop ng Espanyol:

At mayroon pang lubhang pangit na inaasal ang matatandang babae, paris ng kung pinapagbabantay sa gitna ng isang dalaga't bagong taong nag-uusap ang isang bata, upang huwag silang makapagsalitaan ng tungkol sa pagsinta; gayong isang sulyap lamang ay madalas pang nagiging makabuluhan kaysa mahabang pagsasaysay ng pag-ibig. (de los Reyes 2004, 24)

Mula rito, masasabing isang hindi kaaya-ayang karanasan sa pagtrato ng ilang mananakop na Espanyol. Halimbawa, ang lubos na pagmamatyag at "walang habag na pagtugis sa mga taong lumalaban sa pamamaraang legal" (de los Reyes 2001,

7). Bunga nito, ang mga hindi inaasahang “pagpupulong” tungkol sa “nilulutong rebolusyon”: “Kaya pumapayag tuloy ang dalaga na makipag-usap na mag-isa sa kanyang manliligaw nang sa mga hatinggabi at sa dilim, bagay na siyang madalas ikapahamak ng kapos-palad na babae at sino ma’y walang kasalanan sa gayong katiwalian kundi ang mga mali nating ugali sa mga bagay na ito” (de los Reyes 2004, 24).

Ipinagdiinan ni de los Reyes sa katauhan ng di-kilalang tagapagsalaysay na mas kaiga-igayang isiping makamtan ang isang bagay na mahirap na maasam katulad ng kalayaan: “Datapwat alalahanin ninyo, bayani,” ang giit ko, “na ang mga ibong gubat ang siyang lalong masarap kainin, maringal masdan, at siyang kahanapan ng mga tao dahil sa kailapan nila; paris din naman ng mga bungangkahoy na pag masarap ay mahirap kitain, at sino man ay ayaw kumain ng pagkaing lamas” (2004, 25).

Malinaw sa pag-uusap nina Puso at ng hindi pinangalanang tagapagpaliwanag na mas nakikitang hamon at kaganapan ang makapagpahayag sa ilalim ng mahigpit na pagbabantay ng kinauukulan. Sa kaso ni de los Reyes, makikitang isang tagumpay na mailatag ang mga suliraning politikal, kultural, at relihiyoso sa pamamagitan ng pagkukubli ng mensahe sa loob ng isang malikhaing pampanitikang akda.

Gayunpaman, hindi mapasubaliang sa ilalim ng kolonyalismong Espanyol, naranasan ang kapangyarihan ng prayleng Espanyol bilang pagtutol sa mithi ng bayang Pilipino sa ekonomikong kaunlaran ng bansa. “Salungat sila sa paggawa ng mga riles ng tren, mangyari’y tagapag-akay ang mga ito sa sibilisasyon” (de los Reyes 2001, 9). Pinipigilan ng mga mananakop na Espanyol at prayle (sa katauhan ng mahihigpit na matatandang babae) ang pagtatagpo ng mithi ng bayang Pilipino (sa katauhan ni Puso) at ng kapalaran ng Pilipinas (sa katauhan ni Liwayway) gamit ang repormang pampolitika tulad ng pagkakaroon ng mga batas at ng lahat ng uri ng pagbabago sa gobyerno at pamaxmahala (de los Reyes 2001). Bagaman mabuti ang intensiyon at hangarin (katulad ng mga Pilipinong ilustrado), minamaliit at tinutugis ng mga prayle ang mga [ito], maging yaong mga taong hindi halos makapagsalita ng Espanyol. Katunayan ang paglalalahad ni Puso:

Ngunit, o sa aba ng aking sawing kapalaran! Ang matandang babaeng nag-aalaga sa kanya ay nag-isip sa aking masama; para bagang mangyayari ang isang lalaking ninibig ng maalabat sa buong pagtatapat ay makagagawa ng isang gawing hindi marapat o isang kaliluhan sa kadakilaan ng kanya pa namang sinasamba ng taos sa kalooban. Inakala marahil ng tampalasang matanda na ako’y kabilang ng ibang taong kanyang nakilala na may ugaling magasapang at walang dangal. (de los Reyes 2004, 25)

Tiniyak ang pagtukoy sa mahalagang papel ni Padre Castrense, ang Obispo ng Simbahang Aglipayano, sa pagbibigay ng lehitimasyon sa pagsasama nina Koronel Puso at ng dalagang si Liwayway (de los Reyes 2004, xx). Naghayag sina Puso at Liwayway na napabibilang sila “sa mga alagad ng Simbahang Tagalog” kaya minabuting sa Amerikanong heneral na maikasal sa itinuturing na tunay na pari

ng simbahan. Hiniling ng Amerikanong heneral na “maging inaama ng balitang koronel na Tagalog at ng magandang Filipina” (de los Reyes 2004, 45-46). Hindi ang makapangyarihang Simbahang Katoliko ang naging sentro at bukal ng awtoridad ng pagsasama, kundi ang bagong-tatag na IFI na nag-ugat sa kilusang pagkamakabayan sa panahon ng Rebolusyon laban sa mga Kastila (de los Reyes 2004). Dulot ng paghihimagsik sa anyo ng pamamahayag ni de los Reyes, naging sanhi ang pampanitikang akda upang maging tagapagtanggol ng mga Pilipinong biktima ng “harapang panlilibak sa mga batas ng mga prayle at pagpapasya ng gobyerno at ng simbahan nang hindi sila kailnman parusahan” (de los Reyes 2001, 8).

Tungkol sa Kritisismo sa mga Imperyalistang Amerikano

Dalawang taon bago sumampa ang yugto ng pagiging politiko at pagreretiro at anim na taon matapos ang pagkakapiit sa Kastilyo ng Montjuich sa Barcelona, Espanya, hindi pa rin ibinigay ni de los Reyes ang katapatang-loob sa Estados Unidos at bumalik ng Hong Kong para sa diumanong nilulutong rebolusyon at restorasyon ng Republikang Pilipinas. “Kahit na nanatiling hilaw ang mga karaniwang kamalayan ng mga Pilipino sa pananakop ng Estados Unidos, praktikal para sa mga pinunong Pilipino ng pamahalaan ang isang mapayapang ugnayan sa Amerika kaysa sa madugong digmaan” (Mojares 2006c, 284). Ayon pa kay de los Reyes (2004), “Hindi isang kumbinyenteng tagpuan lamang ang naganap na Rebolusyon laban sa mga Amerikano. Ang nobeleta ay maingat na ipinosisyon sa gitna ng mga kongkretong datos: Ito ay nagsimula pagkatapos ng “kasindak-sindak na labanang nangyari sa mga Tagalog at Amerikano sa Kingwa, lalawigan ng Bulakan, ng ika-23 ng 1899 at doon napatay si Koronel Stotsenburg” (xvii).

Naglaan ng espasyo si de los Reyes sa diskurso ng transisyon ng pananakop sa Pilipinas mula sa rehimen ng mga Espanyol hanggang sa umabot sa okupasyon ng mga imperyalistang Amerikano. Binuksan ang usaping ito sa pamamagitan ng biglaang pagpapakasal ni Liwayway sa isang dayuhan: “At ang ginawa’y itinakas si Liwayway sa isang bayang di ko alam upang ipakasal sa iba. Pinagpilitan kong siya’y hanapin ulit ngunit hindi ko natagpuan, at alinsunod sa nabalitaan ko’y malayo na ang kinaroroonan at di - sasalang ngayo’y kasal na sa iba” (de los Reyes 2004, 26). Hindi imposibleng nagkaroon ng negosasyon at pagsasabuwatan ang dalawang dambuhalang kolonisador upang mailayo at hindi na kailanman maaninag ng bayang Pilipino ang mithi sa malayang kapalaran ng bansa: “Pagkat di maaaring madala ng matanda si Liwayway nang di ito kasabwat sa pagtataksil sa kahabag-habag kong puso” (de los Reyes 2004, 26). Binigyang-linaw ng tagapagsalaysay ang nangyaring “sabotahe” sa kalayaang “mithi ng bayang Pilipino” sa katauhan ni Liwayway batay sa hindi maitatangging sitwasyong “batid na ng mundo.” Hayagang sinambit ng di-kilalang tagapagsalaysay ang inilihim na katotohanan sa nangyaring “pananakop” sa iniibig ng pinuno ng mga Tagalog: “Tungkol kay Liwayway, naunawa ko sa huli na ikinasal sa isang Amerikano, alinsunod sa

pahayag ng isang taong nakakita; at nang matapos ay nagsiyao raw sila sa isang lalawigang malayo. Ngunit, ipinaglim ko ang bagay na ito sa kapos-palad kong kaibigan” (de los Reyes 2004, 27).

Sa kabilang banda, mawawaring hindi lahat ng mga dayuhang tulad ng mga Amerikano ang naging mapang-abuso at makasarili sa mga hangarin. Sa paglalantad ng tunay na katauhan ni Liwayway (na nagpanggap bilang Edeng) kay Puso, alinsunod sa paglalahad ng panggagahasang sinapit sa Amerikanong asawa, sinabing may dalawang uri ng mga Amerikano—ang masasama at mabubuti. Matapos ang sagupaang hinarap, nagkataong pumasok ang manggagamot na Amerikano upang dalawin ang sugatang pinuno ng mga Tagalog na si Puso at nakita ang magkasintahang magkayakap. Giit ni Liwayway, “ang doktor na ito’y ayos ng mabuting tao at may ugaling mahal. May masamang Amerikano at may mabuti naman. At sabihin nga ninyo, Doktor, maaari bang ipilit ang katuparan ng isang pag-aasawang dinan lamang sa gahasa ang babae?” “Hindi,” ang sagot ng doktor. Naging bukas ang Amerikanong doktor at sinabing, “ipaunawa ninyo sa akin ang nangyari at ako ang bahala” (de los Reyes 2004, 41). Isinalaysay ni Liwayway ang lahat ng masalimuot na nangyari sa ilalim ng Amerikanong pilit ipinakasal sa kaniya. Nangako ang Amerikanong doktor na makikipagkita sa kanilang heneral upang maipabatid ang bagay na napakinggan kay Liwayway.

Malinaw din na itinapat sa mga kaaway ang mga sundalong Pilipino sa nobeleta—ang mga puwersang Amerikano, ang mga sundalong Macabebe, ang Amerikano na pinakasalan ni Liwayway, at ang mga Amerikanong sundalong nagpakasal sa mga dalagang Tagalog na hindi kawasa ay nang-iwan sa kanila (de los Reyes 2004). Dumating sa tanggapan ng Amerikanong heneral: “Dinatnan nila roon ang maraming kapos-palad na mga babaeng Tagalog at Kinastila (mestiza) na nagsisidaing at nagsisiyak nang gayon na lamang” (de los Reyes 2004, 42). Idinaing ng kababaihan ang mga asawang Amerikanong kawal na basta na lamang sila nilisan: “Kami po—ang hinakdal ng mga babae—ay nagsipag-asawa sa mga kawal na Amerikano heto dala naming ang mga katibayan ng pagkakasal; ngunit, ngayo’y kusa kaming iniwan at sukat” (de los Reyes 2004, 42). Hiwalay pa ang paglimas ng mga nasabing Amerikanong kawal ng mga pag-aari ng ilang kababaihang dumaraing.

Sa kabilang dako, nanatiling walang pangalan ang heneral sapagkat wala siyang partikular na identidad, nasa labas siya ng kasaysayan. Isa siyang abstraktong simbolo ng mapagkunwaring Amerikano. Kailangang itapat ang kaniyang mga salita sa wakas ng nobeleta sa aktuwal na naganap hindi lamang sa mga tauhan kundi sa bansa, sang-ayon sa teksto (de los Reyes 2004). Sa pagharap sa mga naghagulgulan na mga babae na biktima ng katakut-takot na pagpapakasal at pag-iwan ng mga Amerikano, hindi malaman ng heneral na Amerikano ang gagawin at walang isinagot kundi: “Huwag kayong mangamba, mga Aleng Kuwan, pagkat kung kayo’y iniwan ng ilan ay mayroon pa ako ritong ibang mga kawal at mahigit sa libo ang inyong mapagpipilian sa mapuputi at maiitim” (de los Reyes

2004, 42) Ang diskurso niya ng walang kahulugang salita ay pinasusubalian ng nabigyang-kantidad na mga patunay ng kasamaan ng mga Amerikano sa pagpatay sa mga Pilipino at sa pagyurak sa dangal ng kababaihang Pilipino, at paglikha ng henerasyon ng mga batang ipalalagay na “kakaiba” (de los Reyes 2004).

Nariyan ang pangako—maganda, positibo—subalit nanatili sa daigdig na ideyal. Pupuwingin ng mga pangyayari sa bansa ang mga pangakong nagmula sa bibig ng heneral na Amerikano. Ipinagbunyi ng Amerikanong heneral ang kabayanihan ng pakikipagdigma ni Koronel Puso: “aniya—pinupuri naming lahat ang inyo pong di karaniwang katapangan sa pagtatanggol sa inyong bayan. Ganyan ang dapat alagatain ng lahat ng lalaking may dangal” (de los Reyes 2004, 44) Alinsunod dito ang kahilingan tungo sa panunumpa sa Amerika at pasipikasyon sa mga katutubong kababayan: “At dahil dito, ngayo’y hinihiling ko sa inyo na kami’y tulungan naman ng pagpayapa sa iyo pong bayan at kayo’y manumpa tuloy ng pagsuko at pagpapakumbaba sa Amerika” (45). Isang estratehiya ni de los Reyes upang sinumang Pilipinong makababasa ay mag-alimpuyo sa galit sa mapanlinlang na Estados Unidos. Pansamantala sa wakas ng akda, isang magandang panaginip ang larawang baha-bahaging itinatambad sa kamalayan ng mambabasa: “at ang singsing na linubid ay siyang naging buhol upang paglakipin ang dalawang pusong uliran sa pagsisintahan at sa pagmamahalan” (46).

Kongklusyon

Sa pagsasara ng yugto ng buhay ni de los Reyes bilang politiko at kalaunang pagretiro, mahihinuha mula sa intelektwal na talambuhay bilang metodong pangkasaysayan na ang Ilokanong polimata ay may marubdob na dedikasyon sa mga makamundong alalahanin sa parehong teolohikal at politikal na atmospera ng Pilipinas. Ang pagbabahagian ng dalawang magkaibang larangang ito ay masasaksihan maging sa pampanitikang obra ni de los Reyes. Buhat nito, naisakatuparan ang mga progresibong ideya ni de los Reyes sa tulong ng mga karismatikong indibidwal na nakatulong sa kanyang mga hangarin, tulad ng kaugnayan kina Kap. Estanislao de los Reyes, Obispo Gregorio Aglipay ng IFI, at ang tiyuhing politikong si Marcelino “Meña” Crisologo. Mapagtatanto na tanging naging kakapusan lamang ni de los Reyes upang mas mapanatili ang mga maka-Pilipinong adbokasiya ay ang pagbubuo at pakikisaniib sa mas matatatag at impluwensiyal na organisasyon o grupo na may kahalintulad na pangitain.

Ang pampanitikang obra ni de los Reyes ay hindi lamang isang obra ng sining; bagkus, ipinakita nito kung paano niya hiniraya ang politikal na klima at kapalaran ng Pilipinas sa kamay ng mga imperyalistang Amerikano. Sumalamin ang natatanging pamamaraan niya sa paggamit ng eupemismo, metapora, personipikasyon, at iba pang piguratibong pagpapahayag upang maibahagi ang politikal na katayuan at hinarayang lipunang Pilipino. Ipinamalas sa akda ang mga ipinataw na ideolohiya ng mga imperyalistang Amerikano sa walang-kalaban-laban na kolonya. Matutunghayan mula sa obra ang haraya at pangarap ni de los

Reyes sa Pilipinas kung kaya ganoon na lamang kasigasig ang naging politikal na pakikilahok maging sa huling yugto ng kaniyang buhay.

Orihinal na inilathala ni de los Reyes sa pahayagang *Ang Kapatid ng Bayan* ang pampanitikang akdang “Ang Singsing nang Dalagang Marmol.” Gayong inilathala sa wikang Espanyol, isinalin muli ni Carlos Raimundo ang obra sa wikang Tagalog. Sa anyo ng aklat, masusuri ang matitingkad na diskurso ng kritisismo sa kolonyalismong Espanyol at Simbahang Katoliko, gayundin ang kritisismo sa imperyalistang Amerikano. Tanging hangad ng pangunahing tauhang si Puso, na kinatawan ng kasarilang diwa at mithi ng bayang Pilipino, ang muling makapiling ang minamahal na si Liwayway na naging sagisag ng liwanag ng kalayaan bilang kahahantungang kapalaran ng Pilipinas. Tampok sa kuwento ang mga totoong personalidad upang maipamalas ang historikal na timplang batay sa kasaysayan ng bansa. Gayong may mga pagkakataong hindi magkasundo ang dalawang pangunahing tauhang sina Puso (o ang mithi ng bayan) at si Liwayway (o ang nakikintang kapalaran ng Pilipinas) dahil sa iba’t ibang perspektiba ng mga nais mapagtagumpayan ang kaunlaran ng bansa, anu’t ano pa man ang ipinahatid ng obra na nauwi pa rin sa paghilom sanhi ng kalakihan ng pag-ibig sa isa’t isa (o sa bansa).

Isinaakda ni de los Reyes sa tinukoy na pampanitikang obra ang mga anda ng morpolohiyang tugma sa mga katutubong epiko. Ayon sa pag-aaral na pinamagatang “Si Lam-ang, si Fernando Poe, Jr., at si Aquino: Ilang kuro-kuro tungkol sa Epikong Pilipino” ni Isagani R. Cruz (1985), may 11 anda upang mailarawan ang kronolohiya ng pag-unlad ng takbo ng kuwento ng etnoepiko: una, aalis ang bayani sa kaniyang bayan; ikalawa, makatatanggap ang bayani ng isang mahiwagang bagay; ikatlo, dadalhin o pupunta ang bayani sa pook kung saan naroroon ang isang hinahanap na karaniwang maituturing na mahal sa buhay; ikaapat, magsisimula ang isang bayani ng isang labanan; ikalima, makikipaglaban ang bayani nang matagalan; ikaanim, pipigilin ng isang diwata ang labanan; ikapito, ibubunyag ng diwata na magkamag-anak pala ang bayani at ang kaniyang kaaway; ikawalo, mamamatay ang bayani; ikasiyam, mabubuhay muli ang bayani; ika-10, babalik ang bayani sa kaniyang bayan; at ika-11, magpapakasal ang bayani.

Lumisan ang pinuno ng Katagalugang si Puso upang makipagsagupaan sa Tagalog-Amerikanong digmaan sa Bulakan. Bago pa man ang itinuring na kasindak-sindak na labanan, taglay na ni Puso ang ibinigay na singsing na susi ng katatagang maisakatuparan ang misyon sa kabila ng hamon sa mga giyera. Hindi naging tuwiran ang akda sa patutunguhang lugar ni Puso, ngunit sa kabila ng mga bakbakang kinaharap, patuloy ang pagpapakita niya ng katapangan dahil sa mahal na bayan kung saan bahagi si Liwayway. Katulad na lamang ng isang matagal na digmaan kung saan maraming napatay si Puso na nasaksihan ng di-kilalang tagapagsalaysay. Gayunman, may hangganan ang lahat, natamaan ng bala at nawalan ng malay si Puso. Hindi man diwata, ngunit inilarawang maladiwata ang taglay na ganda at bukal na puso ng katauhan ni Liwayway na nagpanggap bilang Edeng. Naroroon ang dalaga habang nakahimlay si Puso, kabilang ang di-

pinangalanang tagapagdaloy ng kuwento. Kalaunan, ibinunyag ng maladiwatang si Liwayway ang totoong katauhan kay Puso. Hindi man namatay ang itinuring na bayani ng kuwentong si Puso, ngunit tila pinatay ang pusong nagmamahal kay Liwayway nang malamang tunay ang bali-balitang ikinasal ang dalaga sa isang Amerikano. Sa pagkakataong ito, inilahad ni Liwayway na ipinilit lamang ang pagpapakasal at nagawa pang gahasain ang dalaga. Sanhi ng mabuting Amerikanong doktor at nakilala ang Amerikanong heneral na inanyayahan ang alagad ng Simbahang Tagalog upang pasinayaan ang kanilang pag-iisang-dibdib.

Malinaw na gayon sa huling yugto ng pagiging politiko at pagreretiro, kahit pa naging abala sa pagsusulat ng mga eksklusibong Aglipayanong tekto, mas tumugon si de los Reyes sa kaniyang praktisyolohiya bilang tagapagtatag ng simbahan, tagapagsulong sa interes ng Pilipino bilang politiko, at tagapagtanggol at kinatawan ng marhinalisasong mahihirap—mga bagay na maliwanag batay sa mga adbokasyang pinagkaabalahan upang maisulong ang interes ng mga kababayan at Pilipinisasyon ng mga ipinapasang batas sa pamahalaan. Kaugnay ng inilimbag na artikulo ni Jeffry Ocaj na “Heidegger, Hegel, Marx: Marcuse and the Theory of Historicity” (2008), maaaring mailangkap ang sinabi ng Alemang pilosopo at politikal na teoristang si Herbert Marcuse tungkol sa hindi maitatangging unyon ng teorya at praksis. Batay sa kaniya, “ang sariling kamalayan ang nagiging dahilan ng indibidwal upang mapunta sa radikal na pagkilos at nagreresulta sa pangangailangang pagsasanib ng teorya at praksis...ang sariling kamalayan ay kaalamang kumikilos at pagkilos na may alam...ang pagpapasya ng radikal na pagkilos ay hindi bagay na ipinapataw sa isang indibidwal, bagkus nagmumula sa kalooban nito” (Ocaj 2008, 58; sariling salin).

Bunsod ng malalim na kamalayan ni de los Reyes sa lokal na kaalaman at mga kaisipang nahango mula sa mga konsepto ng anarkismo, sosyalismo, at komunismo habang nasa Europa, naging sandigan ni de los Reyes ang mga teoretikal na pundasyon nito upang mailangkap sa itinayong rebolusyonaryong simbahan, pangangailangan ng mga kababayan sa larangan ng politika, at makapagsilbi maging sa marhinalisadong mahihirap.

Bilang tagapagtanggol at kinatawan ng marhinalisasong mahihirap, hindi ipinagkait ni de los Reyes ang oras upang ilaan din sa mga karaniwang hiling ng mga kababayan: “Noong mga panahong itinuring na napakaimportante ng liham-rekomendasyon mula sa isang senador, na hindi mabalewala maging ng mga kumpanya. Kahit pa labis ang pagkaabala, naging mas matimbang pa rin ang pagkamatulungin, sinikap niyang magbigay ng liham-rekomendasyon para sa mga naghahanap ng trabaho” (Llanes 1949, 28; sariling salin). Inilalagay niya ang pangalan ng kumukuha ng trabaho sa naturang liham at pinipirmahan ito gayong hindi kasiya-siya sa mga kasamahan niya. Karaniwan kay de los Reyes na sumakay ng kalesa sa tuwing dadalo sa mga sesyon dahil walang sariling sasakyan. Kapag tatanungin kung bakit walang sasakyan ang Ilokanong polimata, laging tugon na mas mabuti pang ibigay ang salapi sa kutsero sa halip na mag-aksaya ng gasolinang

bentahe lamang para sa mga Amerikano. Sa tinitirhan sa Tondo, Maynila, tinitipon ni de los Reyes ang mahihirap na kabataan tuwing Pasko at namamahagi ng mga laruan at biskuwit sa kanila. Noong may nagsumbong sa kaniya na lumalaki ang gastos sa pagkain dahil ninanakawan ng mga kasambahay, idinaan lamang sa tawa at sinabing “hindi kasalanan ang magnakaw kapag gutom” (Llanes 1949, 28).

Ang mga pormatibong kondisyon ni de los Reyes ay hindi lamang teknikal, ngunit politikal. Naging estratehiko para sa Ilokanong polimata ang halagahin ng pagiging malikhain sa paghahatid ng mga politikal at anti-kolonyalismong mensahe, kinasangkapan ang pagkakaroon ng iisang mithi para sa kalaunang kahihinatnan ng bansa—ang kalayaan mula sa mga makasariling kolonisador. Malayang pinagalaw ni de los Reyes ang mekanismo ng pagtaliwas sa kapangyarihan kaakibat ng paglalalatag ng mga suliranin sa mga nanaig na gahum sa lipunan. Ilan lamang sa dahilan kung bakit hindi gaanong naunawaan ng mga konserbatibong Espanyol tulad ni Retana. “Hindi tahasan si de los Reyes sa panahong ito, may mga pagkakataong naging padalos-dalos ngunit kadalasang ang kawalang-pakundangang ito ang naging tanging tagapagsalba” (Mojares 2006c, 361).

Mahihinuha na ang paglilimbag ng *Ang Singing nang Dalagang Marmol* ay nasa pagitan ng pangunguna sa kilusang paggawa at pagtatatag ng IFI at sa pagiging abala bilang isang konsehal na kalaunan ay senador. Hindi kataka-taka kung bakit isinulong ni Don Belong ang Pilipinisasyon sa parehong batas at lansangan, pagtatanggol sa mga naaapi tulad ng mahihirap at mga manggagawa, at patuloy na pagtuligsa sa mga imperyalistang Amerikano at maka-Amerikanong Pilipino. Naging sandigan ni de los Reyes ang pampanitikang akda sa paraan ng paglalalatag ng mga batayan upang maibunyag ang mga hegemonya ng kolonyalismong Espanyol at imperyalistang Amerikano. Bukod sa dinamikong pagpapalit-posisyon ng sarili bilang manunulat, nagsumikap si de los Reyes na maisingkaw ang lalim at lawak ng popular na kaalaman na humugis sa kapangyarihan ng pagbuo ng kontra-kolonyal na nasyon. Isinulong ni de los Reyes ang mga inisyal na hakbang bilang intelektuwal sa pamamagitan ng masasalimuot na tekstuwalidad. Mahalagang mabasa at masuri ang mga obra ni de los Reyes hindi lamang sa pamamagitan ng isang partikular na materyal na isinulat niya; bagkus, mainam na makita ang mga obrang may kaugnayan sa isa’t isa, sa iba’t ibang anyo, at sa mga ispesipikong lunan at sandaling mailahad ang mga ito.

Hindi man tuwirang matukoy kung sino ang “huling dalaga” sa buhay ni Don Belong, ngunit isa lamang ang may katiyakan—itinuring niya ang Pilipinas bilang “una at huling pag-ibig” na ipinaglaban hanggang sa huling yugto ng kaniyang buhay.

Sanggunian

- Abenes, Rodrigo D., at Jerwin M. Mahaguay. 2017. "Dekolonisasyon para sa Diwang Pilipino ni Emerita S. Quito: Isang Pagpupugay." *Kritike* 11, blg. 2: 1-27.
- Achutegui, Pedro de at Miguel Bernad. 1960. *Religious Revolution in the Philippines: The Life and Church of Gergorio Aglipay 1860-1960*. Maynila: Ateneo de Manila.
- Anderson, Benedict. 2014. *Ang Diablo sa Filipinas Ayon sa Nasasabi Sa Mga Casulatan Luma sa Castila* [The Devil in the Philippines According to Ancient Spanish Documents]. Isinalin nina Carlos Sardiña Galache and Ramon Guillermo. Lungsod ng Mandaluyong: Anvil Publishing, Inc.
- Becker, Carl. 1938. "What is Historiography?" *The American Historical Review* 44, blg. 1: 20-28.
- Claudio, Lisandro E. 2013. "Postcolonial Fissures and the Contingent Nation: An Antinationalist Critique of Philippine Historiography." *Philippine Studies: Historical and Ethnographic Viewpoints* 61, blg. 1: 45-75.
- Covar, Prospero. 2015. "Kaalalang Bayang Dalumat ng Pagkataong Pilipino." *Daluyan: Journal ng Wikang Filipino* 21, blg. 1: 78-91.
- Cruz, Isagani A. 1985. "Si Lam-ang, si Fernando Poe Jr. at si Aquino: Ilang Kuro-kuro Tungkol sa Epikong Filipino." *Diliman Review* 33, blg. 1: 73-79.
- De los Reyes, Isabelo. 1994. *El folk-lore Filipino*. Isinalin nina Salud Dizon at Maria Elinora P. Imson. Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press.
- . 2001. *Memoria: Ang Madamdaming Alaala ni Isabelo de los Reyes hinggil sa Rebulusyong Filipino ng 1896-97*. Isinalin ni Teresita Alcantara y Antonio. Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press.
- . 2004. *Ang Singing ng Dalagang Marmol*. Manila: Ateneo de Manila University Press.
- Guillermo, Ramon. 2009. "Pagkataong Pilipino: Isang Teorya sa Lalim ng Banga." Apendise A sa *Pook at Paninindigan: Kritika sa Pantayong Pananaw*, ni Ramon Guillermo, 133-50. Lungsod ng Quezon: University of the Philippines Press.
- Heller, Agnes. 2016. *A Theory of History*. London: Routledge.
- Jimena, Álvaro. 2022. "Capítulo 5 *La Redención del Obrero*, Isabelo de los Reyes y la introducción del socialismo en Filipinas." (Kabanata 5. *La Redención del Obrero*, Si Isabelo de los Reyes at ang Pagpapakilala ng Sosyalismo sa Pilipinas). Sa *El desafío de la modernidad en la literatura hispanofilipina (1885–1935)*. (*Ang hamon ng modernidad sa panitikang Hispano-Pilipino (1885–1935)*). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004514065_007.
- Liwanag, Leslie Anne. 2016. "Ang Pilosopiya ni Emerita S. Quito." *Kritike* 8, blg. 2: 54-82.
- . 2019. "Mga Aral at Kabatirang maaaring Matamo ng Pilosopiyang Pilipino mula sa mga Obra ni de Los Reyes sa Yugto ng Kanyang Paghuhubog (1864-1889)." *SURI: Journal of the Philosophical Association of the Philippines* 8, blg. 2: 38-93.
- Liwanag, Leslie Anne, at Michael Charleston Chua. 2019. "Ang Pilipinas bilang Kabalintunaan." Si Isabelo de los Reyes bilang Tagapag-Ambag sa pahayagang La Solidaridad (1889-1895)." *Plaridel* 16, blg. 1: 73-102.
- . 2022. "Ang Paghiraya sa Bansa ni Don Belong: Pagsusuri ng mga Akda ni Isabelo de Los Reyes sa Kanyang Yugto ng Transisyon (1897-1912)." *Humanities Diliman* 19, blg. 1 (Jan-June): 115-58.
- Llanes, Jose L. 1949. "The Life of Senator Isabelo de los Reyes." *Weekly Magazine of the Manila Chronicle*.

- Mojares, Resil. 2006a. "Brother of the Wild." *Nasa Brains of the Nation: Pedro Paterno, T.H de Tavera, Isabelo de los Reyes and the production of modern knowledge*, 255-88. Lungsod ng Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- . 2006b. "Deploying local knowledge." *Nasa Brains of the Nation*, 289-337. Lungsod ng Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- . 2006c. "Producing Isabelo." *Nasa Brains of the Nation*, 338-80. Lungsod ng Quezon: Ateneo de Manila University Press.
- Ocay, Jeffrey. 2008. "Heidegger, Hegel, Marx: Marcuse and the Theory of Historicity." *KRITIKE: An Online Journal of Philosophy* 2, blg. 2: 46-64.
- Tigno, Jorge V. 2018. "Thinking about Political Thinking in the Philippines during the Twentieth Century." *Philippine Political Science Journal* 39, blg. 2: 119-121.
- Wright, Sarah, and Ma. Diosa Labiste. 2018. *Stories of struggle: Experiences of land reform in Negros Island, Philippines*. Philippines: University of the Philippines Press.

TUNGKOL SA MGA MAY-AKDA

Si Leslie Anne L. Liwanag (lalliwanag@pup.edu.ph) ay Kawaksing Propesor ng Kagawaran ng Filipinolohiya sa Kolehiyo ng Arte at Literatura ng Polytechnic University of the Philippines, Manila. Natamo niya ang doktorado sa Philippine Studies (na may espesyalisasyon sa Language, Culture, and Media) sa Pamantasang De La Salle, Maynila na may disertasyon sa mga kontribusyon ni Don Isabelo de los Reyes sa Philippine Studies. Nagsilbi siyang visiting research professor sa Council for Research in Values and Philosophy ng Catholic University of America, Washington, D.C., mula 2021 hanggang 2022.

Si David Michael M. San Juan (david.sanjuan@dlsu.edu.ph) ay Propesor ng Departamento ng Filipino, Kolehiyo ng Malalayang Sining sa De La Salle University-Manila. Isa rin siyang Fellow ng DLSU Southeast Asia Research Center and Hub (SEARCH), pangulo ng Pambansang Samahan sa Linggwistika at Literaturang Filipino (PSLLF), convener ng Alyansa ng Mga Tagapagtanggol ng Wikang Filipino (Tanggol Wika), at dating vice head ng National Committee on Language and Translation sa ilalim ng Pambansang Komisyon sa Kultura at mga Sining.

Si Reality Mae S. Tabernerero (realitymae.tabernerero.20@usjr.edu.ph) ay nagtapos ng mga digring batsilyer sa Agham Pampolitika sa University of Cebu. Sa kasalukuyan, tinatapos niya ang masteradong digri sa Agham Pampolitika sa University of San Jose, Main Campus, habang nagsisilbi bilang instruktur ng Kolehiyo ng Sining at Agham sa ilalim ng programang Agham Pampolitika sa University of Cebu.

ABOUT THE AUTHORS

Leslie Anne L. Liwanag (lalliwanag@pup.edu.ph) is an Associate Professor at the Filipinology Department in the College of Arts and Letters of the Polytechnic University of the Philippines, Manila. She completed her doctoral degree in Philippine Studies in De La Salle University, Manila with a dissertation on the contributions of Isabelo de los Reyes on Philippine Studies. Her various essays center around cultural and media studies, Philippine studies, and Filipino philosophy. She was a visiting research professor at the Council for Research in Values and Philosophy, Catholic University of America, Washington, D.C., in 2021 to 2022.

David Michael M. San Juan (david.sanjuan@dlsu.edu.ph) is a Full Professor at the Department of Filipino, College of Liberal Arts, DLSU, Manila. He is also an affiliate of the DLSU Southeast Asia Research Center and Hub (SEARCH), the president of Pambansang Samahan sa Linggwistika at Literaturang Filipino [National Organization of Filipino Linguistics and Literature] (PSLLF), convener of Alyansa ng Mga Tagapagtanggol ng Wikang Filipino (Tanggol Wika), and a former vice head of the National Committee on Language and Translation under the Philippine National Commission for Culture and the Arts.

Reality Mae S. Taberbero (realitymae.taberbero.20@usjr.edu.ph) completed her bachelor's degree in Political Science at the University of Cebu. At present, she is finishing her master's degree in Political Science at the University of San Jose, Main Campus, while teaching as an instructor at the College of Arts and Sciences under the Political Science program at the University of Cebu.